

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.12

С. Несинова,кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ІНСТИТУТУ

Порядок дослідження того чи іншого явища набуває все більшого значення з кожним наступним етапом прогресивного розвитку науки. Інтенсивна розробка проблем методології може слугувати одним із багатьох підтверджень цього. Також слід зазначити, що така тенденція притаманна нині майже всім галузям наукового пізнання. А інтенсивність дослідження методологічних питань можна пояснити насамперед потребами більш глибокого проникнення й усебічного пізнання складних процесів суспільного буття та перспектив його перетворення. Питаннями методології в праві займалися такі науковці, як С.С. Алексєєв, Є.З. Бекбаєв, В.В. Дудченко, Н.І. Козюбра, В.С. Нерсесянц, О.В. Петришин, Н.Н. Тарасов, М.В. Цвік та інші. Однак методологію вивчення саме правових інститутів предметом досліджень мали лише кілька відомих науковців, таких як С.С. Алексєєв, А.М. Гаврилюк, Д.А. Керімов, Є.А. Киримова, С.В. Полєніна, О.І. Ющик та інші. Проте в їхніх працях погляди на методологію пізнання залежать від того, що розуміли автори під назвою «правові інститути» в межах системи права. Тому мета статті – з'ясувати в умовах отриманих наукових знань за останні роки (XX – початок XXI століття) методологічну основу дослідження такого особливого правового явища, як правовий інститут, що існує не в системі права, а в межах правової дійсності.

Таємниці науки не лежать на поверхні, проникнення в них передбачає

насамперед осмислення того, яким закономірностям підпорядковується наука, яким чином досягаються її результати, які перспективи подальшого посилення її могутності в оволодінні силами природи, суспільства, людським мисленням і діяльністю. Саме необхідність вирішення цих проблем зумовлює звернення теоретичної думки до методології [1, с. 7].

Наукова революція кінця XIX – початку XX століття, яка породила безпрецедентний сплеск інтересу до науки як феномена культури, ініціювала масштабні зусилля наукової спільноти з осмислення власних законів наукової діяльності, її ролі в культурі й суспільстві. Важливим результатом цих наукознавчих досліджень стало формування стійких уявлень про методологію науки як відносно самостійний «понаддисциплінарний» підхід до проблем наукового пізнання. Уже в середині XX століття методологічні дослідження активно ведуться практично в усіх галузях науки. Нині серед учених формується ставлення до методології як до умови продуктивної наукової діяльності, оскільки «методологічна оснащеність будь-якої сучасної науки вирішальним чином визначає її евристичний потенціал, дослідницьку спроможність і перспективи розвитку» [2, с. 5].

Пошук нових дослідницьких способів, нових методів забезпечує приріст теоретичних знань, поглиблення уявлень про властиві предмету закономірності. За своїм походженням метод бере початок із чуттєвої, конкретної предметної діяль-

ності людини. Правові науки – це жива теорія, яка розвивається, а не зібрання готових істин або догм. Тому застосовуючи різні методи пізнання, ці теорії (галузі) права наближаються до здійснення своєї кінцевої мети – служіння правовій практиці, сприяння активному й творчому використанню правових інститутів. При цьому теорія держави та права здійснює інтеграцію юридичних знань у струнку систему, що досягається завдяки виявленню найбільш загальних рис державно-правових явищ, які вивчаються галузевими науками, а також завдяки перенесенню узагальнених категорій галузевих наук до інших наук. Теорія держави й права є методологічною щодо інших юридичних наук. Для них вона розробляє та вдосконалює методологію (систему методів, прийомів і принципів дослідження). Наприклад, тлумачення нормативно-правових актів здійснюється за допомогою розробленої теорією держави й права формально-юридичного методу. Тому для детального вивчення галузевими правовими науками окремих правових інститутів варто спочатку на рівні теорії права з'ясувати питання, пов'язані з визначенням самого поняття «правовий інститут», визначити, чим він відрізняється від інших правових категорій і понять, яке місце має посідати серед інших елементів правової системи, розкриваючи стан правової реальності певного суспільства, а також необхідно серед багатьох підходів і прийомів наукового пізнання виділити ті, які слід застосовувати для вирішення поставлених вище питань.

Для методологічного дослідження проблем правознавства сьогодні використовуються найрізноманітніші аспекти й напрями, наприклад, проблема категоріальних засобів юриспруденції, питання онтології, гносеології та аксіології юриспруденції, будова загальної теорії права, особливості правопізнання, співіснування філософії права й теорії права та багато іншого. Водночас варто погодитися з думкою Н.Н. Тарасова, який зауважує, що на цьому етапі розвитку нашої юридичної науки найзлободеннішою методологічною проблемою є, напевно, її «само-

розуміння» і «самовизначення». Іншими словами, для розуміння сучасного стану справ у методологічній сфері нашого правознавства «зовнішні» характеристики з позицій сучасного наукознавства повинні бути доповнені зверненням до його «внутрішньої» ситуації [2, с. 13].

За уявленнями В.М. Сирих, із другої половини 60-х до кінця 80-х років ХХ сторіччя, тобто більше 20 років, спостерігався «бум» методологічних досліджень радянських правознавців [3, с. 12]. Проте не можна сказати, що юристи в ХХ столітті були масово захоплені проблемами методології в праві. Порівняно з іншими науками кількість фундаментальних монографічних досліджень, спеціально присвячених методології правознавства, є невеликою. Цій проблемі на монографічному рівні в 70–80-ті роки було присвячено роботи Д.А. Керімова, А.Ф. Шабаліна, А.М. Васильєва, В.К. Бабаєва, В.М. Сирих, В.А. Козлова.

Потім правова наука зазнала певної «паузи» в цьому напрямі, однак із кінця 90-х років ХХ століття й до сьогоднішніх пошук методології спричинив розвиток інших наук: філософії права, гносеології, аксіології, онтології тощо. При цьому на сьогодні вже виникає полеміка щодо зіставлення філософії права з теорією права, зокрема в працях А.В. Маркіна, [4], який намагався визначити предмет філософії права як одного з напрямів загальної теорії права, Д.А. Керімова [1, с. 15], щодо критики ідей фундування права філософією права, наприклад у працях Б. Мелкевіка [5], щодо висвітлення державної монополії на право й теорію, зокрема в працях В.М. Сирих [6] тощо.

Окремі вчені-правознавці, які аналізують проблеми методології права, критикують посилення на застосування іншими авторами в межах наукових правових досліджень системного, генетичного, аксіологічного й інших підходів, методів психології, соціології, антропології та інших наук. Так, Д.А. Керімов, наприклад, зауважує: «З жалем доводиться відзначати, що в правознавстві склалося нігілістичне ставлення до філософського осмислення

правових феноменів, яке нерідко поглиблюється непрофесійним використанням відповідних гносеологічних засобів пізнання. Можливо, саме цими обставинами пояснюється те, що філософського осмислення права у світовій і вітчизняній науці присвячено поодинокі твори, які тонуть у морі коментаторської та пропагандистської літератури» [1, с. 8–9]. Н.Н. Тарасов зауважує, що в разі зазначення авторами переліку методів і підходів, «у чому полягає використання цих підходів і методів, крім звернення до ти чи інших понять та категорій, як правило, не уточнюється» [2, с. 233].

Серцевиною юридичної методології є теорія правопізнання – вивчення феномена права як цілісного соціального інституту. Однак у межах розвитку юридичної науки постала необхідність переосмислити інститути, які було розроблено в межах права, тобто правові інститути. Вивчення сутності будь-якого правового інституту не може не спиратися на філософію, соціологію, психологію, культурологію, політологію та інші науки про суспільство й людину, оскільки виникнення, становлення, розвиток, трансформація правових інститутів відбуваються в суспільстві, пошук їх сутності потребує виходу за межі правотворчої сили держави, джерел права, судових рішень тощо. Без людських вчинків не існує ні держава, ні право, тому дослідження правових інститутів має відбуватися в межах соціально-правового підходу, враховуючи знання про фундаментальні знання природи людини, устрою суспільства, про закономірності, які керують людською свідомістю й поведінкою, та у співвідношенні з економікою, культурою, релігією. Метою такої роботи повинне бути отримання наукових правових результатів, які допоможуть на сучасному рівні сформулювати чіткі межі між різними правовими явищами (такими як «правовий інститут» та «інститут права», «правовий інститут» та «правове поняття», «правова категорія» тощо), а також сприятимуть більш детальному вивченню одного й того ж правового інституту на зрізі окремих галузей права, вдосконалюючи знання про нього для вдосконалення

правового регулювання суспільних відносин (правотворення та правозастосування). Таким чином, результати визначення методології дослідження правових інститутів дозволять обрати такий підхід, сукупність методів чи прийомів, щоб стало можливим не лише з'ясувати сутність, ознаки, види й систему правових інститутів, умови їх виникнення та причини трансформації, а й спрогнозувати подальші напрями їх розвитку.

Інститути, як справедливо зазначає Б.Н. Бараєва, являють собою історично стійкі поліфункціональні системи, які структурують суспільне життя шляхом трансляції моделей соціальної дії [7].

Відповідно до теорії Дж. Хоманса, у соціології існує чотири типи пояснення й обґрунтування соціальних інститутів: психологічний, історичний, структурний та функціональний (у межах структурно-функціонального підходу) [8, с. 79].

Прибічники психологічного підходу, до яких відноситься й сам Дж. Хоманс, в інститутах вбачають психологічні утворення, стійкий продукт обміну діяльністю. Із цієї точки зору інститут – це особлива процедура соціальних взаємодій.

У межах історичного типу обґрунтування інститути постають кінцевим продуктом історичного розвитку певної сфери діяльності. Говорячи про методи правознавства, юристи зазначають, що застосування будь-якої логічної моделі до історичної реальності права, до живої правової дійсності, що розвивається, завжди таїть у собі певний ризик, пов'язаний із прагненням «втиснути» в задалегідь підготовлену схему (модель) цю дійсність, тим самим обмеживши її багатство, спростити та спотворити, зрештою, пізнаваний об'єкт. Саме тому застосування логічної схеми, особливо щодо правової реальності, так само як сама схема, повинне бути творчим, гнучким, таким, що дає можливість її виправлення, уточнення й розширення, тобто формування такої моделі, яка максимально відповідала би досліджуваному правовому явищу або процесу. Лише єдність логічного й історичного в пізнанні права позбавляє як від змертві-

ння логічного, так і від хаосу історичного [1, с. 113–114].

Структурний тип обґрунтування, на думку А.Г. Большакова, надає вирішальне значення відносинам інститутів у соціальної системі [9, с. 12]. Функціональний тип, як вбачається із самої назви, має на увазі, що інститути існують, оскільки виконують певні функції в суспільстві, сприяючи його інтеграції.

Крім того, у юриспруденції значної популярності серед учених набув заснований на загальнонауковій теорії дослідження систем системний підхід, згідно з яким усі правові явища розглядаються як ціле, у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Системний підхід втілює в собі онтологію систем (їх існування), гносеологію систем (пізнання систем і системність знань про них) та управління системами (практики їх створення, забезпечення їх функціонування й розвитку).

Такий підхід поповнився засадами й інструментарієм, специфічними для цієї галузі знання. А.П. Чирков зазначав, що, ґрунтуючись на цьому способі дослідження, Д.А. Керімов, С.С. Алексєєв, С.В. Поленіна, І.С. Самошенко та інші автори зробили плідні висновки про основні закони генетичних, структурних і функціональних зв'язків елементів системи права, ієрархії систем, про найважливіші системоутворюючі фактори тощо. Іманентними ознаками будь-якої системи, як вважає Ю.А. Урманцев, є такі: 1) єдина підстава об'єднання об'єктів (компонентів, елементів); 2) наявність відносин, що обумовлюють єдність сукупних об'єктів; 3) певний закон композиції елементів [10, с. 41].

На основі цієї загальної дефініції правовий інститут можна визначити як внутрішньо впорядковану сукупність правових форм, які регулюють певну сферу відносно самостійних суспільних відносин, єдність яких виражається в інтегральних, забезпечувальних та координаційних властивостях і функціях.

У правовій науці останнім часом багато уваги приділяється розробці методологічних основ вивчення правової

системи суспільства та її ядра – права й законодавства. Однак оскільки в праві неможливо бачити лише відтворення в нормативно-правовій формі основних умов як матеріального, так і іншого буття, правові інститути розглядати лише з боку системи права – це все одно, що досліджувати права людини в межах конкретних прав, закріплених у законодавстві певної країни. Із цього можемо отримати вузькі, однобічні, викривлені висновки, які не будуть відповідати дійсності, оскільки правова дійсність – це набагато ширше середовище, ніж його легальне закріплення. Щодо цього варто погодитися з Д.А. Керімовим, який зазначав: «Право універсальне в тому сенсі, що обслуговує будь-яке суспільство. Інша справа, що законодавча система держави може тією чи іншою мірою виступувати право (або зовсім йому суперечити)» [1, с. 13].

Тому, як слушно зазначають В.Н. Сінюков і Т.В. Сінюкова, правова теорія перебуває нині перед методологічним вибором: або залишитися в традиції детермінізму (економічного, політичного, національного тощо) і виводити з нього природу права, або намагатися зрозуміти нашу правову традицію ніби зсередини, з неї самої як цілісний самостійний феномен [11]. Іншим центральним питанням вітчизняної правової доктрини, що закономірно постає із ситуації методологічного оновлення, є питання інтерпретації правового інституту. Для його обґрунтування не достатньо одного пояснення класовою боротьбою або загальнолюдськими цінностями. Необхідна сучасна методологія розуміння індивідуальності кожного правового інституту через безпосереднє проникнення в сутність правового устрою.

В основі традиційних типів праворозуміння лежить класична раціоналістична методологія, один із головних недоліків якої – неспроможність пояснити досліджуване явище в його «всеєдності», що закономірно зумовило одномірність визначень права в традиційних типах праворозуміння. Методом пізнання дійсності, у тому числі й правової, є також

діалектична логіка. На відміну від інших формальних методів, у яких охоплюється лише одна сторона конкретного цілого, метод сходження від абстрактного до конкретного в діалектичній логіці – це найбільш розвинений і цілісний метод, що адекватно відображає реальний історичний процес виникнення й розвитку об'єктивного цілого. Внаслідок своєї конкретності, як вважає Є.З. Бекбаєв, цей метод має переваги перед іншими методами та включає їх у себе як свої окремі моменти [12, с. 36]. Окремо слід згадати про герменевтичну традицію в пізнанні. Відмовившись від дедуктивної методології, герменевтика фактично деактуалізувала проблему істини, замінивши її ідеалом точності розуміння конкретних явищ, що розглядаються як унікальні. Тому, використовуючи в пізнанні норми й правила герменевтики, про наукове дослідження можна говорити лише умовно, розуміючи наукове пізнання як певну спеціально організовану інтелектуальну діяльність.

Незважаючи на існування багатьох підходів, найбільш поширеним залишається розуміння істини як відповідності дійсності та знань про неї. Цей ідеал істини отримав найбільшу розробку в межах природно-наукового підходу. Зберігаючи відношення до проблеми істини як методологічного постулату, конкретні правові дослідження частіше реально розширюють межі розуміння істини в юриспруденції завдяки використанню інших концепцій [13].

Відмовляючись від класичного раціоналізму, в останні роки виникла інтегральна правова концепція, яка використовує методологію пізнання права, що включає всі способи освоєння реальності права (раціональні, інтуїтивні, способи спостереження, дослідні тощо), єдність яких була б адекватною бажаній єдності права. Одним із проявів такого напрямку можна назвати феноменолого-комунікативний підхід до вивчення права професора А.В. Полякова, заснований на розгляді питань правової онтології з позицій розроблення автором комунікативної концепції права [14].

Як зазначає О.С. Коровіна в дослідженні «Феноменологічний метод у структурі методології вітчизняного правознавства», однією із цілей сучасної юридичної науки є осмислення права не лише в його історично мінливих та економічно обумовлених формах, яке притаманне традиційному праворозумінню на базі етатистської теорії, а й опис ціннісно-цільової структури права, що дозволяє охарактеризувати сутність права як соціального явища. У зв'язку із цим на перший план висуваються проблеми аксіологічного характеру, що стосуються обґрунтування цінності права. Дослідження ціннісно-цільової структури права на основі феноменологічного методу сприяє розгляду правової реальності, яка сприймається як на рівні індивідуальних суб'єктивних переживань, так і на рівні існуючої системи правовідносин, пов'язаних із колективним громадським усвідомленням і визнанням цінності права й поясненням сутності права ціннісними феноменами [15, с. 4].

Отже, вважаємо за можливе сформулювати гіпотезу про те, що вивчення таких правових явищ, як правовий інститут, – це комплексна проблема, яка вимагає міждисциплінарного підходу та побудови певного синтетичного методу дослідження, який міг би враховувати результати наукових досліджень різних галузей права, інших суспільних наук, а також низки комплексних спеціалізованих наукових дисциплін, багато з яких виникли лише в ХХ столітті. При цьому варто істотну увагу приділити соціально-філософському осмисленню «проектного» характеру результатів подібних досліджень, тобто способів, якими вони можуть окреслювати межі суспільних змін (перетворень), надаючи формуючому впливу на правові процеси.

Таким чином, у сучасних умовах прискорених процесів суспільного розвитку, переплетення матеріальних і духовних, економічних і соціальних, політичних і правових факторів є необхідним критичний аналіз наявних поглядів на методологію дослідження правових інститутів у їх системності й взаємодії в межах

правової системи. Це відіграє позитивну роль у подальшому розвитку теорії права, усіх інших галузей права, а також філософії права, основними напрямками якої є права онтологія, права антропологія, права аксіологія тощо.

Ключові слова: правовий інститут, методологія права, методи дослідження, права система.

Статтю присвячено з'ясуванню стану методологічної розробки правових інститутів у юриспруденції, обґрунтуванню необхідності визначення комплексного методологічного підходу до вивчення цих правових феноменів у їх системності та взаємодії в межах правової системи.

Стаття посвячена в'ясненню состояния методологической разработанности правовых институтов в юриспруденции, обоснованию необходимости определения комплексного методологического подхода к изучению этих правовых феноменов в их системности и взаимодействии в пределах правовой системы.

This article is devoted to the study of the state of methodological elaboration of legal institutes in jurisprudence, justification of the need to define a comprehensive methodological approach to the study of these legal phenomena in their systemic and interaction within the legal system.

Література

1. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 559 с.
2. Тарасов Н.Н. Методологические проблемы юридической науки : [монография] / Н.Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во гуманитарного ун-та, 2001. – 263 с.
3. Сырых В.М. Логические основания общей теории права : в 2 т. / В.М. Сырых. – 2-е изд., стереотип. – М. : Юстицинформ, 2000–2004. – Т. 1 : Элементный состав. – 2000. – 527 с.
4. Маркин А.В. Монополия на право и на его понимание / А.В. Маркин // *ВВ: вопросы права и политики.* – 2012. – № 1. – С. 107–125. – [Электронный ресурс]. – Ре-

жим доступу : http://e-notabene.ru/lr/article_33.html.

5. Мелкевик Б. Философия права в потоке современности / Б. Мелкевик // *Российский ежегодник теории права.* – 2008. – № 1. – С. 527–545.
6. Сырых В.М. Материалистическая теория права / В.М. Сырых. – М. : Российская академия правосудия, 2011. – 1237 с.
7. Бараева Б.Н. Понятие, виды и функции социальных институтов / Б.Н. Бараева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Baraeva-Sotsialnye_instituty.pdf.
8. Гавра Д.П. Категория социального института в социологии / Д.П. Гавра // *Регион. Серия «Политика, экономика, социология».* – 1999. – № 1–2. – С. 79–83.
9. Большаков А.Г. Конфликт и консенсус в социальных институтах (теоретико-методологический анализ) : автореф. дис. ... канд. социол. наук / А.Г. Большаков. – Казань, 1995. – 18 с.
10. Чирков А.П. Ответственность в системе права : [учеб. пособие] / А.П. Чирков. – Калининград : Изд-во Калининградского ун-та, 1996. – 77 с.
11. Синюков В.Н. Проблемы обновления методологии юридической науки / В.Н. Синюков, Т.В. Синюкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sgu.ru/fides/9640/09.pdf>.
12. Бекбаев Е.З. Проблема начала в теоретическом познании правовой системы (попытка обоснования) : [монография] / Е.З. Бекбаев. – Астана, 2008. – 296 с.
13. Тарасов Н.Н. Истина в юридическом исследовании (некоторые методологические проблемы) / Н.Н. Тарасов // *Академический юридический журнал.* – 2000. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&module=display&section=download&do=confirm_download&id=701.
14. Поляков А.В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход : [курс лекций] / А.В. Поляков. – 2-е изд., доп. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.
15. Коровина О.С. Феноменологический метод в структуре методологии отечественного правоведения : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / О.С. Коровина. – Челябинск, 2007. – 175 с.